

**MİRZƏ KAZIM BƏYİN KİTAB, KİTABXANA İŞİ,
KİTABXANAŞÜNASLIQ VƏ BİBLİOQRAFIYA SAHƏLƏRİNDƏ
ELMİ-NƏZƏRİ VƏ TƏCRÜBİ FƏALİYYƏTİ**

Açar zözlər: *Mirzə Kazım Bəy, kitab, kitabxanaşünaslıq, şəxsi kitabxana, biblioqrafiya, kitabxana işi*

Ключевые слова: *Мирза Казым Бек, книги, библиотековедения, личная библиотека, библиография, библиотеочная работа.*

Key words: *Mirza Kazim Bey, book, librarianship, personal library, bibliography, library work.*

**“Şərq öyrəniləncə Mirzə Kazım Bəyin adı həmişə
minnətdarlıqla yad ediləcəkdir”.**

İ. Berezin

Dünyanın ən qədim xalqlarından biri olan Azərbaycan xalqı öz dahi şəxsiyyətləri, görkəmli xadimləri ilə tarixi inkişafın bütün mərhələlərində bəşər elminə, mədəniyyətinə, incəsənətinə, ədəbiyyatına, fəlsəfəsinə və s. misilsiz töhfələr vermiş, ümumbəşəri sivilizasiyanın tərəqqisində yaxından iştirak edərək onu daha da zənginləşdirmiş və bu sivilizasiyanın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Azərbaycan xalqının XIX əsrdə bəşəriyyətə bəxş etdiyi nadir şəxsiyyətlərdən biri də Mirzə Kazım Bəydir. Mirzə Kazım bəy Azərbaycan elminə dünya şöhrəti qazandırmış, bəşər elminin inkişafında müstəsna rol oynamış, zəngin elmi qüdrətə, ensiklopedik biliyə malik olmuşdur. Görkəmli mütəfəkkir, xalqımızın fəxri, fəvqəl zəka və istedad sahibi olan Mirzə Kazım Bəy şərqşünaslıq, ədəbiyyat, dil, fəlsəfə, tarix, hüquq, dinşünaslıq, etika, etimologiya, etnoqrafiya, pedaqogika, ədəbi tənqidlə əlaqədar dünya elmi üçün bu gün də böyük əhəmiyyət kəsb edən, nadir mənbələrdən hesab olunan bir sıra fundamental əsərlər yazmış, bir çox dünya dillərinin kamil bilicisi olmuş, eyni zamanda görkəmli elm və təhsil təşkilatçısı kimi böyük şöhrət tapmışdır.

Dahi mütəfəkkir böyük maarifpərvər kimi, həmçinin, bütün dövrlərdə elmin, informasiyanın, mədəniyyətin, təhsilin, tərbiyənin inkişafında və tərəqqisində böyük rol oynayan, əsas məqsədi cəmiyyətin intellektual və mədəni potensialının inkişafına xidmət etmək olan kitabxanalara, kitabxana işinin inkişafına, kitabçılıq işinin genişləndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət

vermiş, kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiyanın nəzəri və təcrübi məsələlərinə dair qiymətli fikirlər söyləmiş, xeyli hərtərəfli əhəmiyyət kəsb edən müddəalar irəli sürmüş, adı çəkilən sahələrin elmi əsaslarla inkişafı üçün diqqətəlayiq işlər görmüşdür. Onun görüşlərində, tövsiyələrində bu gün də təqdir olunması zəruri sayılan, bu sahənin mütəxəssisləri tərəfindən istifadə edilməsi vacib olan fikirlər çoxdur (1,s.314).

O, 1802-ci il iyunun 22-də də Rəştdə dünyaya gəlmiş, 8 yaşından Dərbənd şəhərində yaşamışdır. Atası Hacı Qasım mükəmməl dini təhsil almış, Dərbəndin şeyxülislamı rütbəsinə qədər yüksəlmişdir. O, oğlunun təhsilinə böyük diqqət yetirir, onu gələcəkdə öz yerində - Dərbənd şeyxülislamı kimi görmək istəyirdi. İlk təhsilini Dərbənd mollasının yanında alan Mirzə Kazım Bəy sonrakı təhsilini görkəmli ruhanilərin yanında davam etdirmişdir. Müəllimlərin səyi hədəf getməmiş, artıq 12 yaşında ana dili ilə yanaşı ərəb və fars dillərinə də mükəmməl yiyələnmişdir. 1819-cu ildə Mirzə Kazım Bəy “Ərəb dili qrammatikası təcrübəsi” adlı ilk elmi işini yazmış, 1820-ci ildə isə ərəb və fars dillərində lüğət tərtib etmişdir (5, s.43).

1820-ci ildə atası Dərbənddən Həştərxana sürgün edilərkən onunla getmiş, orada ingilis, fransız, alman və b. dilləri öyrənmişdi. Bu görkəmli insan az bir müddət ərzində elmi ictimaiyyət tərəfindən tanınmış, 1826-cı ildə Kazan Universitetində İran ədəbiyyatından dərs deməyə dəvət edilmişdi. Burada dərs dediyi müddətdə qısa zaman içərisində professor və fakültə dekanı vəzifələrinə seçilir. O, dərs deməklə yanaşı, burada fars-ərəb-türk-rus lüğətinin hazırlanmasına da rəhbərlik edirdi.

Mirzə Kazım bəyin görkəmli rus alimi, Kazan Universitetinin rektoru L.İ. Lobaçevski ilə dostluğu ona universitetin elmi və ictimai həyatında yaxından iştirak etmək imkanı yaratmışdı. L.İ. Lobaçevskinin elmi fəaliyyətində Şərqi riyaziyyat alimlərinin əsərləri mühüm rol oynamışdı. Rus alimi bu əsərlərlə Mirzə Kazım Bəyin Şərq dillərindən etdiyi tərcümələr vasitəsilə tanış olurdu. Mirzə Kazım Bəy böyük Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusinin riyaziyyata dair əsərlərini Lobaçevskinin istifadəsi üçün tərcümə etmişdi(4, s.102). Burada çalışdığı illərdə Mirzə Kazım Bəy ona dünya şöhrəti qazandıran “Əssəbüs-Səyyar”, “Uyğurlar haqqında tədqiqat”, “Quranın bəzi surələrinin şərh”, “Firdovsi yaradıcılığı üzrə Şərq mifologiyası” və s. əsərlərini yazmışdır. Bu tədqiqatların demək olar ki, hamısı dərhal Avropa dillərində çapdan çıxmış, dünya miqyasında geniş əks-səda doğurmuşdur (4, s.102).

Mirzə Kazım Bəy Şərq mədəniyyətini dərinlən bilməklə yanaşı həm də, onun ehtiraslı pərəstişkarı və alovlu təbliğatçısı idi. Asiyanın qədim tarixini böyük iftixar hissi ilə vərəqləyən Mirzə Kazım bəy onu “bəşər nəslinin ilk beşiyi” sayır, əzəmətliŞərq abidələrinin hər bir insan övladının qəlbində qürur hissi doğurduğunu dönə-dönə qeyd edirdi.

O, Azərbaycan uzaqlarda yaşasa da, doğma vətəni ilə əlaqəsini heç vaxt üzür, sıx əlaqə saxlayırdı. Doğma Azərbaycan dilinin tədqiqində, öyrənilməsində, elmi qrammatikasının yaradılmasında Kazım Bəyin əvəzsiz xidmətləri olmuşdu. Onun yazmış olduğu “Azərbaycan dilinin qrammatikası” əsəri 1839 və 1840-cı illərdə iki dəfə nəşr edilmiş, Azərbaycan dilini öyrənənlərə, təbliğ edənlərə böyük hədiyyə olmuşdu. Böyük alimin Azərbaycan dilinin ilk elmi qrammatikasını tərtib etməsi, onu nəşr etdirməsi, xarici dillərə tərcümə etməsi və daim onu təbliğ etməsi onun Vətən qarşısında göstərdiyi çox böyük xidmət idi (2. s.87).

1845-ci ildən sonra o, öz ömrünü Peterberq Universiteti ilə bağlamış, məhz burada dünya şöhrəti qazanmış, rus şərqşünaslıq elminin əsasını qoymuş, rus şərqşünaslarının böyük bir nəslinin yetişdirilməsində yaxından iştirak etmişdi. Akademik V.V. Bartold göstərirdi ki, Mirzə Kazım Bəy və O.İ. Senkovski öz mühazirələri ilə rus şərqşünaslığını yaratmışlar (5, s.42).

O dövrün görkəmli rus mütəfəkkirləri ilə tanışlığı, onlarla ünsiyyətdə olması, Mirzə Kazım Bəyin yaradıcılığına təsir etdiyi kimi, Mirzə Kazım Bəyin də onların həyatında, xüsusilə, Şərq ədəbiyyatı ilə tanışlığında, Şərq dillərinin öyrənilməsində böyük köməyi olmuşdu. Onun L. N. Tolstoya və N. Q. Çernişevskiyə Şərq dillərini öyrətməsi dediklərimizi bir daha təsdiq edir (4.s.122).

Böyük iftixar hissi ilə deyə bilərik ki, Mirzə Kazım Bəyin Şərqin böyük dahilərindən, Şərq ədəbiyyatının və tarixinin Rusiyada öyrənilməsində, yayılmasında və təbliğində çox böyük xidmətləri olmuşdur. Mirzə Kazım Bəy müsəlman hüququnun Rusiyada ilk tədqiqatçısı, Azərbaycan dilinin ilk elmi qrammatikasının yaradıcısı, Dağıstanda Şamil hərəkətinin ilk tədqiqatçılarından biri, Sədinin “Gülüstən” əsərinin rus dilinə ilk tərcüməçisidir. O, Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində də mühüm işlər görmüşdü. “Dərbəndnamə”ni ingilis dilinə tərcümə və şərhlə nəşr etdirmişdi. Həmçinin özünün yazdığı “Azərbaycan dilinin qrammatikası” nı alman dilinə tərcümə etmişdi. Mirzə Kazım Bəyin yazmış olduğu 40-dan artıq elmi əsərin əksəriyyəti ingilis, fransız, alman və başqa dillərə tərcümə edilmişdir (4, s.50).

Doğma Azərbaycan torpağının şərəfini yüksəklərə qaldırmış Mirzə Kazım Bəy sağlığında ümumdünya şöhrəti qazanan, əsərləri müxtəlif dillərdə, müxtəlif xalqlar tərəfindən maraqla oxunan və yüksək qiymətləndirilən xoşbəxt adamlardan biri idi. Hələ 1835-ci ildə Rusiya Elmlər Akademiyası 35 yaşlı alimi öz müxbir üzvü seçmişdi. M. Kazım Bəy həmçinin, Amerika, Fransa, Almaniya, Böyük Britaniya, Danimarka və başqa ölkələrin elmlər akademiyalarının elmi cəmiyyətlərinin həqiqi və müxbir üzvü idi. Rus şərqşünaslıq elmini zənginləşdirən əsərlərinə görə O, 3 dəfə yüksək Demidov mükafatına layiq görülmüşdür (1, s.281).

Mirzə Kazım Bəy 1870- ci ildə Peterburqda vəfat etmişdir. Akademik İ.N. Borcinin onun haqda yazdığı nekroloqda deyilir: “Nə qədər ki, Şərq haqqında məlumatlar işlənəcək-bu iş heç vaxt dayandırılmayacaqdır-Kazım Bəyin adı şöhrətlə çəkiləcəkdir” (4, s.29).

Böyük uzaqgörənliklə deyilmiş bu sözlər onun ölümündən keçən yüzilliklərdə özünü tamamilə təsdiq etmiş, Mirzə Kazım Bəyin şan-şöhrəti daha da artmış, gələn nəsillər onu böyük hörmətlə yad etmiş, əsərlərindən faydalanmışlar.

Öz zəmanəsinin böyük dahilərindən biri olan Mirzə Kazım Bəyin olduqca coşğun keçən həyatı həmişə kitablə, kitabxanalarla bağlı olmuş, O, səriştəli bibliofil kimi öz dövründə məşhurlaşmışdır. Hələ uşaq ikən atasının şəxsi kitabxanasında olan qiymətli Şərq əlyazmalarını çox həvəslə mütaliə edən Kazım Bəy zaman keçdikcə bu kitabxana ilə kifayətlənməmiş, o dövrdə Dərbənddə, sonra isə Həştərxanda ictimai kitabxanalardan və digər kitab kolleksiyalarından geniş surətdə istifadə etməyə başlamışdı (3, s.58).

Öz uşaqlıq illərindən bəhs edən M.Kazım Bəy sonralar yazırdı ki, mən 14 yaşım olanda kitab oxumaq işinə ciddi girişmişdim. Dərbənd şəhərində-kitab mütaliəsinə xüsusi diqqət yetirən şəhərin gəncləri dərnəkdə “Dərbəndnamə” əsərinin kütləvi oxusunu təşkil edirdilər. Elə olurdu ki, belə oxular günlərlə davam edirdi. Oxunan mətnlərin təhlili belə oxuların əhəmiyyətini xeyli artırırdı. Daha sonra O, “Dərbəndnamə” əsərinin üzünü köçürməmiş, məcburiyyət qarşısında Dərbəndi tərk etdiyindən təəssüfləndiyini bildirmişdi. Elmi-tədqiqat və pedaqoji işdə mütaliənin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən M. Kazım Bəy həmişə deyirdi ki, mən zaman keçdikcə elmi biliklərə yiyələnməkdə mütaliənin çox böyük vasitə olduğunu dərk etdim və bütün ömrüm boyu mütaliə etməkdən zövq aldım (1, s.311).

Mütaliyəyə böyük üstünlük verən M. Kazım Bəy kitab toplamağa, şəxsi kitabxana yaratmağa da çox erkən yaşlarından başlamışdır. Atasının qiymətli kitabları qoruyub saxlamaq, şəxsi kitabxana yaratmaq təşəbbüsü onun gözləri qabağında baş verdiyindən, o, özünün şəxsi kitabxanasını yaratmaqda bu təcrübədən bəhrələnmişdi. Onun şəxsi kitabxanası Kazan Universitetində müəllimliyə başladıqdan sonra formalaşmağa başladı. Gənc ali məktəb müəllimi Kazım Bəy məhz Kazan Universitetində Şərqşünaslıqdan dərslər deməyə başladıqdan sonra Universitet kitabxanasında Şərq ədəbiyyatının artmasını tezliklə hiss etdi və şərqşünaslığa: Şərq dillərinə, Şərq ədəbiyyatına, Şərq tarixinə, Şərq iqtisadiyyatına və s. aid kitabları toplamağa başladı. O, həmçinin Kazan Universitetinin kitabxanasında Şərqşünaslıq fondunun yaradılmasına və daha da təkmilləşməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Kazan Universitetinin kitabxanası M. Kazım Bəyin məsləhətinə müvafiq kitab seçib almaq işinə xüsusi diqqət yetirir, onunla əlaqə saxlayırdı. M.Kazım Bəy Kazan şəhərində böyük şərqşünas- alim, Şərq dillərinin, Şərq ədəbiyyatının görkəmli

tədqiqatçısı kimi formalaşmış, bütün dünyada məşhur bir şərqşünas kimi tanınmışdı. M.Kazım Bəyin Kazanda əldə etdiyi bu nailiyyətlər onun Peterburq Universitetinə dəvət edilməsi üçün şərait yaratdı. 1849-cu ildən Peterburq universitetində işləyən M.Kazım Bəy az bir müddət içərisində universitetdə şöhrət qazandı (2, s.44). Rus elmi ictimaiyyəti M.Kazım Bəyi rus şərqşünaslığının yaradıcılarından biri kimi qəbul etdi. Peterburq Universitetindəki elmi fəaliyyəti ona dünya şöhrəti gətirdi.

Peterburq Universitetində tezliklə M.Kazım Bəyə görkəmli professor kimi böyük etimad göstərilmiş, fars dili kafedrasının müdiri seçilmiş, 1855-ci ildə Universitetdə ayrıca Şərq fakültəsi yaradılarkən onun ilk dekanı seçilmiş, ömrünün axırına qədər-15 il bu vəzifədə çalışmışdı (5, s.111).

M.Kazım Bəyin kazanda əsasını qoyduğu şəxsi kitabxanası Peterburq Universitetində işlədiyi dövrdə daha da zənginləşmişdi. Onun mütaliə dairəsinin genişliyi, elmlərin müxtəlif sahələri ilə maraqlanması, Şərq dillərindən başqa bir neçə xarici dildə sərbəst mütaliə etməsi şəxsi kitabxananın hərtərəfli zənginləşməsi zərurətini yaradırdı. O, şəxsi kitabxanasının həm müxtəlif elm sahələri, həm də bir çox Şərq və Avropa dillərində kitablarla komplektləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi və kitabxanayı zənginləşdirmək üçün vəsait əsirgəməirdi. Məhz buna görədir ki, M.Kazım Bəyin şəxsi kitabxanası o dövr Peterburq Universitetinin alimləri içərisində ən böyük və zəngin şəxsi kitabxana sayılırdı (1, s.299). Onun kitabxanası təsadüfi toplanmış kitab yığını deyildi. Düşünülmüş, ardıcıl olaraq elmin tələbatına və ixtisasına uyğun sistemli qaydada seçilmiş bir kitabxana idi. Kitabxanada şərqşünaslığa dair nadir, ən qiymətli əlyazmalar toplanmışdı. M.Kazım Bəyin tədqiqatçısı, hüquqşünas alim A. Rzayev göstərir ki, onun kitabxanasında Sədinin “Divan”ının 1802-ci il London nəşri, 134-cü il Paris nəşri, 1846-cı il Leypsik nəşri, 1855-ci il Təbriz nəşri, Hafizin “Divanı”nın 1841-ci il Konstantinopol nəşri, 1842-ci il Tehran nəşri, 1854-cü il Leypsik nəşri, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinin 1819-cu il Paris nəşri, 1812-ci il Kəlküttə nəşri, 1844-cü il London nəşri və s. nəşrlər olmuşdur. Bunlarla yanaşı, kitabxanada Nizaminin “İsgəndərnamə”, “Leyli və Məcnun” və “Sirlər xəzinəsi” əsərlərinin bir neçə variantı, Füzulinin “Divan”ı da var idi. M.Kazım Bəyin kitabxanasında Şərq klassiklərinin əsərləri çox geniş səpkidə təmsil edilmişdi (1, s.305).

Firdovsinin, Rudəkinin, Caminin, Xaqaninin, Ənvər Soxeýlinin, İmaminin, M.F.Axundovun, A.Bakıxanovun əsərləri kitabxana fondunda mühüm yer tuturdu. Rus elminə, ədəbiyyatına və tarixinə hörmət edən, onu böyük məhəbbətlə öyrənən, tədqiq və təbliğ edən M.Kazım Bəyin kitabxanasında rus alimlərindən Senkovskinin, Dornun, Berenin, Vasilyevin, Popovun, Viskovun, Kassoviçin, Şmidtin, Şarmianın, Frenanın, Zaxarovun, Leontyevin, Xvoleonanın və s. əsərləri geniş təmsil olunmuşdu (2, s.81).

Kitabxanada fransız alimlərindən Qorsen de Tasinin, Joberanın, Amio Jozefin, Piera Şarlin, Lovenin, Abel Remyunanın, Antekil Düliperronanın və s., ingilis alimlərindən Rostanın, Morissonun, Robertin və s., alman alimlərindən Şleseranın, Sott Vilhelmin, Qrotoford Fridrixin və s., Danimarka alimlərindən Nibur Karstenanın, Avstriya alimlərindən Qammer Purqştaeyanın, Qədim Yunan alimlərindən Platonun, Aristotelin, Epikürün, Heraklitin, Emnedoklanın, Demokritin, şairlərdən Homerin, Heriodanın və s. əsərləri toplanmışdı (2, s.83).

Həmçinin M.Kazım Bəyin kitabxanasında müxtəlif elm sahələrindən: astronomiyaya, riyaziyyata, həndəsəyə, triqonometriyaya, coğrafiyaya, hüquqşünaslığa, qrammatikaya, dilçiliyə, tarixə, fəlsəfəyə, arxeologiyaya, məntiqə, ədəbiyyatşünaslığa, şərqşünaslığa və s. aid çoxsaylı kitablar toplanmışdı. M.Kazım Bəy kitabxanasını soraq-məlumat ədəbiyyatı ilə də: ensiklopediyalarla, müxtəlif elm sahələrinə aid məlumat kitabları ilə, bir çox dünya dillərinə aid lüğətlərlə zənginləşdirmişdi (1, s.300).

Mirzə Kazım Bəyin vəfatından sonra onun ömrü boyu böyük çətinliklə əldə etdiyi, toplayıb, qoruyub saxladığı zəngin elm xəzinəsi olan şəxsi kitabxanası Peterburq Universitetinin kitabxanasına verilmişdir. Kitabxana kitabları qəbul edərkən onun siyahısını tərtib etmişdi. Bu siyahıya 259 Şərq əlyazmasının və kitabların adı daxil edilmişdir. Bundan başqa M.Kazım Bəyin tədqiqatçısı A.Rzayev “XIX əsr Azərbaycan alimləri və mütəfəkkirləri haqqında oçerklər” (Bakı, 1969) kitabında M. Kazım Bəyin şəxsi kitabxanasında saxlanılan kitabların siyahısını tərtib etməyə müvəffəq olmuşdur. Bu siyahıda müxtəlif dillərdə olan 391 kitabın adı vardır. Bu kitablar dillər üzrə aşağıdakı kimi bölünmüşdür: rus dilində 40, fransız dilində 96, ingilis dilində 38, alman dilində 62, latın dilində 97, ərəb, fars və türk dillərində 58 kitab.

M. Kazım Bəyin şəxsi kitabxanası haqqında ayrıca araşdırmalar aparılmadığından onun fondunun miqdarı və tərkibi haqqında dəqiq məlumat vermək mümkün deyil. Şübhə yoxdur ki, M. Kazım Bəyin kitabxanasında göstərilən rəqəmlərdən qat-qat çox kitab və elmi jurnal olmuşdur. Kitabxananın jurnal fondu haqqında, ümumiyyətlə, heç bir məlumat yoxdur (1, s.299).

Beləliklə, M.Kazım Bəyin şəxsi kitabxanasının kitab fondu haqqında Peterburq Universiteti tərəfindən tərtib edilmiş siyahısını tam hesab etmək olmaz. Bu siyahı Peterburq Universitetinin M. Kazım Bəyin kitabxanasından seçilərək kitabxanaya aldıkları kitabların siyahısıdır. M. Kazım Bəyin kitabxanasında olan bədii ədəbiyyat, o cümlədən rus ədəbiyyatı, rus klassiklərinin əsərləri, müasir dövrün ədəbiyyatı, M.Kazım Bəyin öz əsərləri, dövrü mətbuat siyahıya daxil edilmişdir.

Mirzə Kazım Bəy böyük tədqiqatçı-alim olmaqla yanaşı, kitabı sevən, onların gələcək nəsillər üçün qorunub-saxlanılmasına xüsusi diqqət yetirən, o dövrün kitabxanalarının komplektləşdirilməsinin qeydinə qalan böyük kitab təbliğatçısı olmuşdur. XIX əsrdə Rusiyanın böyük ali məktəb kitabxanaları ilə yaxından tanış olan M.Kazım Bəy Kazan, Peterburq, Odessa universitetlərinin kitabxanalarına xeyli kitab bağışlamışdır (2, s.64).

Mirzə Kazım Bəy Kazan Universitetində işləyərkən həmişə universitet kitabxanası ilə əlaqə saxlamış, onun komplektləşdirilməsi işində yaxından iştirak etmiş, kitabxananın Şərq fondunun yaradılmasına xeyli əmək sərf etmişdir. M.Kazım Bəy öz məsləhətləri ilə kitabxanaya kömək etməklə yanaşı, 1848-ci ildə şəxsi kitabxanasından bu kitabxanaya ərəb, fars və türk dillərində 203 adda qiymətli əlyazması vermişdir. Məhz bu kitablarla kitabxananın Şərq şöbəsinin əsası qoyulmuşdu (4, s.100).

M.Kazım Bəy şərqşünaslığa aid kitabları və qiymətli əlyazmalarını toplamaqla kifayətlənmirdi, həmçinin onun Rusiyada və dünyanın digər ölkələrində təbliği sahəsində də mühüm işlər görürdü.

Mirzə Kazım Bəy Kazan Universitetində işləyərkən bu universitet kitab mübadiləsi yolu ilə müntəzəm olaraq şərqşünaslığa dair kitabları Çinə, Hindistana, Əfqanıstana, İrana, Türkiyəyə, Misirə, həmçinin, Qərb ölkələrinə göndərirdi. Bu dövrdə M.Kazım Bəyin öz əsərlərindən “Türk-tatar dillərinin ümumi qrammatikası”(1846) və “Müsəlman hüquqşünaslığı”(1845) kursuna böyük tələbat var idi (2, s.55).

Kazan, Peterburq, Odessa universitet kitabxanaları ilə yanaşı, Moskva Universiteti kitabxanası, Peterburq Ümumi Kitabxanası və Rusiya Elmlər Akademiyasının Kitabxanası da Şərq fondlarını yaratmaq üçün M.Kazım bəyin kitabxanasından istifadə etmişlər (5, s.122).

Mirzə Kazım Bəyin elmi və pedaqoji fəaliyyətində kitabxana işi və kitabxanaşünaslıq məsələləri də mühüm yer tutur. Mədəni inkişafda və təhsil prosesində kitabxana işinə yüksək qiymət verən M.Kazım Bəy kitabxanaşünaslığın nəzəri problemləri haqqında bir çox qiymətli fikirlər söyləmişdir. M.Kazım bəyin kitabxana işinə dair mülahizələrinin, elmi görüşlərinin əsasını 1852-ci ildə yazdığı “ Sankt Peterburq İmperator Ümumi Kitabxanasında Şərq əlyazmaları və kalliqrafiyalarının təsviri” məqaləsi təşkil edir (1, s.301). Bu məqalədə M. Kazım bəy dünya kitabxanaşünaslıq fikri tarixində demək olar ki, ilk dəfə kitabxana kataloqunun elmi mahiyyətini açır, ədəbiyyatın kataloqlaşdırılmasına elmi-nəzəri istiqamət verir. O, yazır: “Kataloq elmlər ailəsinə, kitabsaxlayıcı və kitabxanalara məxsus olub, elm xəzinəsinin açarı, onun gizli sirlərinin göstəricisidir”. Daha sonra müəllif kitabxana kataloqu haqqında ancaq özünəməxsus olan bir təhlil tərzində aşağıdakı fikri söyləyir: “Kitabxana kataloqsuz fayda verə bilməz: o, öz fikirlərini ətrafdakılara çatdırma bilməyən lala bənzəyər” (1, s.284).

Məqalədə M.Kazım Bəy 1852-ci ildə S-Peterburq Umumi kitabxanasının Şərq ədəbiyyatı fondunun kataloqunun hazırlanıb çap edilməsinin əhəmiyyətini, bu işdə rus alimlərinin əməyini çox yüksək qiymətləndirib, həmin kataloqun mahiyyətini açır, Rusiyada və digər ölkələrdə nəşr edilmiş kataloqlardan üstün cəhətlərini göstərir. Müəllif burada bir kitabxanaşünas alim kimi, müasir elmi dillə desək, sistemli yanaşma metodundan istifadə edərək həmin kataloqun aşağıdakı mühüm əlamətlərini göstərir:

- 1.Kitabxananın Şərq fondunun bütün zənginliyinin, Şərq aləminin təfəkkür və mədəniyyət xəzinəsinin tam təsvir edilməsi.
- 2.Zəngin və qiymətli biblioqrafik məlumatları əks etdirən elmi əsər.
3. Faydalı Şərq və Qərb biblioqrafik mənbələri üzrə tədqiqatçılar üçün açar.
4. Bütün Avropada Şərq əlyazmaları və ksilloqrafiyalarına dair nəşr edilmiş ilk dolğun və dəqiq kataloq.
- 5.İmperator Ümumi Kitabxanasının ilk çap kataloqu.
6. Çox gözəl nəşr əsəri.

Daha sonra müəllif özünün yüksək kitabxanaşünas-biblioqraf səviyyəsini nümayiş etdirərək kataloqun mühüm hissələrini xarakterizə edir, onun tərtibi metodikasının açıq təhlilini verir, S-Peterburq Ümumi Kitabxanasının Şərq ədəbiyyatı fondunun yaranması və formalaşması tarixini işıqlandırır, fondun dillər üzrə tərkibini təsvir edir (1, s.296).

Məqalədə ümumi kitabxananın Şərq fondunun yaranması və formalaşmasının əsas tarixi mərhələləri qeyd edilir ki, bu fondun 1814-1824-cü illərdə Şərq nadir əlyazmaları manuskriptləri əsasən satınalma və müxtəlif ianələr yolu ilə, 1828-1830-cu illərdə isə işğalçılıq yolu ilə İrandan, Türkiyədən və Dağıstandan gətirilmiş, 440 nüsxə zəngin və nəfis əlyazma hesabına, sonralar isə müxtəlif yollarla kitabxanaya alınmış qiymətli kolleksiyalar vasitəsilə formalaşmış zənginləşmişdir (2, s.78).

Məqalədə çap kataloqunda tətbiq edilmiş biblioqrafik təsvir qaydalarının mahiyyəti açılır, təsvirlərin bütün ünsürləri (manuskriptlərin ili, yaranması xüsusiyyətləri, kalliqrafik adı, meydana gəldiyi ölkə, şəhər, zahiri tərtibatı, əlamətləri və bədiiliyi, həcmi, nöqsan cəhətləri və s.) xarakterizə edilir.

Daha sonra məqalədə kataloqun biblioqrafik təsvirlərdə əks etdirilmiş hər bir manuskript haqqında verilən əlavə məlumatlar sadalanır və onların əhəmiyyəti göstərilir. Bunların işərisində M.Kazım Bəyin Şərq əlyazmaları, saxlayıcılar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən avtoqrafların, əlyazmasının, ilk nüsxəsi, onun Avropada meydana gələn digər nüsxələri haqqında verilən məlumatların əhəmiyyətini xüsusi qeyd edir.

Kataloqda tətbiq edilən biblioqrafiyaladırama metodlarının təhlilini M.Kazım Bəy olduqca obrazlı şəkildə ümumiləşdirərək yazır: “İmperator

Ümumi Kitabxanasındaki zəngin Şərq xəzinəsi haqqında alimlər və savadlı insanların məlumatlı olmasına baxmayaraq bizim kataloq onların məzmunu və əhəmiyyəti ilə yaxından tanış olmaq üçün həmin xəzinənin sirlərinə işıqlı yol açır. Onun vasitəsilə hər bir alim Rusiya İmperator Ümumi Kitabxanasındaki bu zəngin sərvətlə hərtərəfli tanış ola bilər” (4, s.99).

Belə ümumiləşdirmədən sonra Mirzə Kazım Bəy çap kataloqunun bibliografik mənbələrin müəyyənləşdirilməsindəki açar rolunu qeyd edir və bu baxımdan dünyanın iri ölkələrində elm və mədəniyyətin inkişafında kitabxanaların tarixi rolundan danışır. Hələ antik dövrlərdən başlayaraq Qədim Yunanıstan, Makedoniya və Roma İmperiyasında, eləcə də Avropa ölkələrində yaranan kitablar haqqında qiymətli məlumatlar verir ki, bu da dünya kitabxanalarının tarixinin öyrənilməsi və onların tarixi əhəmiyyətinin və rolunun daha dərinədən dərk edilməsi baxımından da müasir kitabxanaşünaslıq elmi üçün çox qiymətli mənbə kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Burada müəllif Avropada elm və mədəniyyətin inkişafında Şərq ölkələrindən günəş şüaları kimi saçan elmin əhəmiyyətini xüsusi vurğulayır və Parisdə 1544-cü ildə yaranmış və sonralar Kral kitabxanasına şevrilmiş kitabxanada 400 Şərq əlyazmasının, 40 manuskriptin və 70 Çin kitabının olduğunu və o dövrün alimlərinin bunları möcüzə adlandırmasını qeyd edir. Daha sonra M.Kazım Bəy XIV Lüdovik hakimiyyəti dövründə Fransada kitabxana işinin inkişafına dair maraqlı faktlar gətirərək bir daha özünün dünya kitabxanaçılıq tarixinə dərinədən bələd olmasını sübut edir (5, s.133).

Mirzə Kazım Bəyin yüksək bibliografik biliklərə və təcrübəyə malik olması və bu işin elmi əsaslarından xəbərdar olmasını da bir daha bu məqalədən aydın hiss edirik. Xüsusilə bibliografik axtarışların aparılmasının çətinlikləri və bu işdə kataloqların əhəmiyyətini M.Kazım Bəy bəhs etdiyimiz məqalədə xüsusi vurğulayır. Müəllif göstərir ki, əgər hər hansı bir alim, bibliograf Avropanın tanınmış kitabxanaları haqqında məlumat almaq istəsə, çox ciddi çətinliklərlə rastlaşacaqdır. Çünki bu vaxta qədər heç bir zəngin kitabxana öz fondunu əks etdirən tam kataloq nəşr etdirməmişdir. Sonra öz təcrübəsinə isnad edən müəllif yazır ki, mən tez-tez alim və təcrübəli kitabxanaçılara müraciət edib onlardan dünyanın müxtəlif kitabxanalarında mühafizə edilən manuskriptlər və ya kalliqrafiyalar barədə soruşduqda, onlar əksər hallarda mənim tələbimi çox zəif təmin etmiş və ya heç təmin etməmişlər (1, s.295). Göründüyü kimi M.Kazım Bəy həm də bir kitabxanaşünas kimi dünyanın zəngin kitabxanalarının öz fondunun tərkibini tam əhatə edən kataloqlar nəşr etdirməsinin vacibliyini vurğulayır və bunun bibliografik axtarışda çox mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini xüsusu qeyd edirdi.

M.Kazım Bəy məqalədə Rusiya İmperator Kitabxanasında mühafizə edilən Şərq əlyazmalarının əvvəllər tərtib edilmiş kataloqlarından bəhs

edərkən bunların içərisində rus şərqşünaslığının banilərindən biri olan Mirzə Cəfər Topçubaşovun iştirakı ilə yaradılmış Ərdəbil manuskriptlərinin kataloqunun əhəmiyyətindən danışır. Müəllif göstərir ki, əvvəllər tərtib edilmiş həmin kataloqlar və xüsusən 30 il əvvəl yaradılmış Ərdəbil kolleksiyasının kataloqu Rusiya İmperator Kitabxanasının Şərq əlyazmalarını tam təşkil edən kataloqun meydana gəlməsində mühüm rol oynamışdır.

Mirzə Kazım Bəyin bəhs etdiyimiz məqaləsində kataloqda əks etdirilmiş Şərq əlyazmalarının Rusiya İmperator Kitabxanası tərəfindən əldə edilməsi tarixindən danışılır və göstərilir ki, həmin qiymətli xəzinə ilk növbədə kitabxanaya Rusiyanın İran və Türkiyə ilə müharibəsi nəticəsində qazandığı qənimətlərdir ki, bunun da əsasını Ərdəbil, Axalsix, Ərzurum, Adrianopol və Dağıstan kolleksiyaları təşkil edir. Bu kolleksiyalar içərisində müəllif 1929-cu ildə şahzadə Xosrov Mirzə tərəfindən Rusiya imperatoruna hədiyyə edilmiş 18 Şərq əlyazmaları kolleksiyasının əhəmiyyətini də qeyd edir (2, s.90).

M.Kazım Bəyin məqaləsində Rusiya İmperator Umumi Kitabxanasının Şərq əlyazmaları kataloqunun tərtibi metodikasına da diqqət yetirilir və kataloqun məzmunundakı aşağıdakı müsbət əlamətlər xüsusi sadalanır:

1. Bütün bibliografik materialların tam sistemli şəkildə əks etdirilməsi;
2. Əvvəllərdə tərtib edilmiş Şərq əlyazmaları kataloqlarından istifadə edilərkən onlara əlavələr və dəyişikliklərin edilməsi;
3. Bu vaxta qədər təsvir edilmiş manuskriptlərin müvafiq qaydalar əsasında təsvir edilib kataloqa daxil edilməsi;
4. Bütün bu zəngin və rəngarəng materialların ümumi düzülüşü və bu nəhəng işin vahid qaydada tərtib edilməsi.

Məqalənin elmi kataloqlar və digər bibliografik vəsaitlərin tərtib edilməsinin nəzəri və metodik məsələləri baxımından olduqca qiymətli xüsusiyyətlərindən biri də burada müəllif tərəfindən həmin vəsaitlərin tərtibinə dair müasir elmi axtarış vəzifələrinə cavab verən tələblərin qoyulmasıdır (1, s.309).

Mirzə Kazım Bəyin şərqşünaslığa dair elmi kataloqların və bibliografik əsərlərin tərtib edilməsi ilə əlaqədar irəli sürdüyü tələblər bunlardır:

1. Tərtib edilməsi nəzərdə tutulan əsərlərin predmeti xüsusi maraq doğurmalıdır;
2. Əsərin yaradılmasında iştirak edənlər əla orientalist (şərqşünas) və Şərq bibliografiyası sahəsində səriştəli olmalıdır;
3. Onlar bibliografiya və kitabxanaşünaslıq işində səriştəli olmalıdırlar. Avropa ölkələrində geniş vüsət tapmış bu elm, müasir dövrdə zəngin kitabsaxlayıcıların daxili və xarici baxımdan təşkil edilməsi üçün olduqca vacibdir.
4. Bu elm sahəsində çalışanlar müvafiq kitabxananın əməkdaşları olmalıdırlar.

5. Kitabxana belə vacib əsərlərin tərtibi və nəşr edilməsi üçün xüsusi vəsaitə malik olmalıdır (1, s.312).

Mübalığəsiz demək olar ki, M. Kazım Bəyin bu fikirləri indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir və bu gün də kitabxanaşünaslarımız, biblioqraflarımız müvafiq əsərlər tərtib edəndə bu fikirlərdən çox səmərəli şəkildə faydлана bilərlər. M.Kazım Bəyin məqaləsində səciyyəvi bir cəhət də bəhs etdiyimiz kataloqun o dövrdə Şərq əlyazmalarını əks etdirən digər kataloqlarla, xüsusən Vyana Şərq Akademiyasının nəşr etdirdiyi kataloqla müqayisəli şəkildə təhlil etməsidir.

O, müqayisəli təhlildə S-Peterburq Ümumi Kitabxanası kataloqunun tərtibinin üstünlüklərini belə əsaslandırır:

1. Vyana Şərq Akademiyasının kataloqunda materiallar 26 elm sahəsi üzrə 40 xüsusi bölmədə qruplaşdırılmış, hər bir bölmənin daxilində isə dillər üzrə (ərəb, fars və türk dilləri) təşkil edilmişdir. Bu düzülüş prinsipini oxucular üçün əlverişli saymayan müəllif S-Peterburq İmperator Ümumi Kitabxanasının kataloqundakı sistemləşdirmə prinsipinin daha məqsədyönlü olmasını qeyd edərək yazır: “Bizim kataloqda bütün əlyazmalar və kataloqlar onların yazıldığı 24 dil əsasında düzülmüş və hər birinin hansı alimə aid olması göstərilmişdir”. Daha sonra M.Kazım Bəy S-Peterburq İmperator Ümumi Kitabxanasının kataloqunda materialların orijinal sərlovhələrinin təsvirini əks etdirən yazıların olmasını da müsbət cəhət kimi qiymətləndirir və istifadə üçün nə qədər əhəmiyyətli olmasını göstərir. Sonr müəllif Rusiya kataloqunda əlyazmaların məzmununu açan predmet göstəricisinin müəlliflərin adlar göstəricisinin də tərtib edilməsini çox haqlı olaraq kataloqun üstün cəhəti kimi vurğulayır.

2. Mirzə Kazım Bəy Vyana Şərq əlyazmaları kataloqu ilə S-Peterburq İmperator Ümumi Kitabxanasının kataloqlarının müqayisəli təhlilində hər bir kataloqun nə qədər dolğun və əhatəli olmasını ön plana çəkərək yazır ki, Vyana Şərq Akademiyası kataloqunda yalnız ərəb, fars və türk dillərində 504 adda biblioqrafik yazı olduğu halda, Rusiya kataloqunda yalnız bu dillərdə 602 və əlavə 21 dildə 298 biblioqrafiyası əks etdirilmişdir. Vyana Şərq Akademiyasının kataloqu 10 il əvvəl nəşr edildiyinə görə S-Peterburq İmperator Kitabxanasının kataloqu məzmun baxımından müasir vəziyyəti əks etdirdiyindən də müəyyən üstünlüklərə malikdir.

3. S-Peterburq İmperator Kitabxanasının Kataloqu şərqşünaslıq elminin ən tanınmış alimləri və geniş bibliqrafik biliklərə malik olan akademik Dorn, Fren və Mirzə Cəfər kimi şöhrətli şəxslər tərəfindən tərtib edilmişdir və bu adlar həmin kataloqun etibarlı olmasına zəmanət verir.

4. Nəşrinin nəfisliyinə görə Rusiya kataloqu şübhəsiz ki, belə nəşrlər içərisində xüsusi yer tutur və kataloqun sərlovhəsi onun məzmununa tam uyğun gəlir.

Sankt-Peterburq Kitabxanasının Şərq əlyazmaları kataloqunun üstün cəhətini M. Kazım Bəy belə yekunlaşdırır: “Biz bu kataloqu Avropada diqqəti cəlb edən ədəbi hadisə hesab edərək qeyd etmək istərdik ki, bu nəşrlərdə kitabsaxlayıcı bütün belə müəssisələrdən qabağa çıxmışdır” (5, s.101).

Nəhayət, məqalələrin sonunda Mirzə Kazım Bəyin kataloq haqqında bəzi tənqidi qeydlərinə də rast gəlirik. Bu qeydlər əsasən kataloqun Çin və Yapon əlyazmalarını əks etdirən bölmələrinə aiddir. Müəllif qeyd edir ki, Çin və Yapon dillərindəki kitabların təsviri əksər hallarda bir neçə sözdən ibarət olub yalnız əsərin sərlövhəsi, nəşr ili və neçə hissədən ibarət olduğu barədə məlumat verir. Bundan əlavə müəllif həmin kitabların təsviri və qruplaşdırılmasında nəzərə çarpan bir sıra dəqiqliklərə də diqqət yetirir.

Göründüyü kimi, dünyaşöhrətli Azərbaycan alimi, böyük mütəfəkkir Mirzə Kazım Bəyin kitab, kitabxana işi, kitabxanaşünaslıq və bibliografiya nəzəriyyəsi və təcrübəsi sahəsindəki elmi-nəzəri və təcrübə fəaliyyəti son dərəcə məhsuldar olmuşdur. Onun bu fəaliyyəti bilavasitə kitabxana işinin elmi əsaslarla inkişafına xidmət etmişdir. Mirzə Kazım Bəy daim bu sahədə mütərəqqi yeniliklərin baş verməsini, qabaqcıl təcrübə metodlarının tətbiqini vacib saymış və yalnız bu yolla cəmiyyətin mükəmməl maariflənməsinin, savadlanmasının, kütləvi mütaliəsinin təşkilinin mümkünlüyünü vurğulamışdır (3, s.332). Bəşəriyyətin elm tarixinə öz zəngin çoxşaxəli fəaliyyəti ilə misilsiz töhfələr verən, mənsub olduğu xalqa daim başucalığı gətirərək onun şöhrətini zirvələrə qaldıran böyük alim Mirzə Kazım Bəyin böyüklüyü, ucalığı, müdrikliyi, dahiliyi onun ölümündən keçən 200 ildən çox zaman kəsiyində daha qabarıq, daha aydın hiss olunur. Onun elmin bir çox sahələrində olduğu kimi, kitab, kitabxana işi, kitabxanaşünaslıq və bibliografiya sahələrinə də verdiyi, töhfələr, təkliflər heç zaman öz əhəmiyyətini itirməmiş, zaman keçdikcə dahaq böyük aktuallıq kəsb etmiş və gün də kəsb etməkdədir. Professor A. A. Xələfovun qeyd etdiyi kimi, Mirzə Kazım Bəyin bu sahələrdəki elmi irsi və əməli fəaliyyəti müstəqil tədqiqat obyektinə kimi hərtərəfli və dərinlən işlənilməlidir.

Bütövlükdə, görkəmli Azərbaycan alimi, böyük mütəfəkkir Mirzə Kazım Bəyin çoxşaxəli elmi fəaliyyəti, zəngin nəzəri irsi gələcək nəsillərə çox böyük töhfədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Xələfov A. A. Azərbaycanca kitabxana işinin tarixi: Dərslik:(III hissədə) h.1.: (Ən qədim dövrlərdən XX əsrə qədər).- B.: BUN, 2004.-328 s.
2. Xələfov A.A. Azərbaycanca kitabxana işinin tarixindən (1870-1920).-ADU,1960.- 95 s.
3. İsmayılov X. İ. Azərbaycan Respublikasında kitabxana işinin metodik təminat sisteminin inkişaf tarixi (1918-2000-ci illər):Monoqrafiya.-B.: BUN, 2000.- 416 s.
- 4.Rzayev A. XIX əsr Azərbaycan alimləri və mütəfəkkirləri B.:1969.-142s.
- 5.Rzayev A. Mirzə Kazım Bəy.-B.: 1965.-146 s.

Д.Г.МАГОМЕДЛИ

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ И ПРАКТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МИРЗА КАЗЫМ БЕКА В ОБЛАСТИ КНИГИ, БИБЛИОТЕЧНОЙ РАБОТЫ, БИБЛИОТЕКВЕДЕНИЯ И БИБЛИОГРАФИИ.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о научно-теоретической деятельности в области книги, библиотечной работы, библиотековедения и библиографии выдающейся личности Азербайджанского народа мыслителя ученого с мировым именем. В статье также указываются знаменательные факты об истории создания и развития большой и богатой личной библиотеки Мирза Казым Бека, о составе фонда, существующих здесь редких рукописях и изданиях, дан ряд ценных фактов о дальнейшей судьбе.

D.H.MAHAMMADLI

MIRZAH KAZIM BEY'S SCIENTIFIC-THEORETICAL AND PRACTICAL ACTIVITY IN FIELDS OF BOOK, LIBRARY WORK, LIBRARIANSHIP AND BIBLIOGRAPHY

SUMMARY

This article deals about the Azerbaijanian prominent person, world- famous scientist, thinker Mirzah Kazim Bey's scientific-theoretical and practical activity in fields of book, library work, librarianship and bibliography. Also in this article are shown several interesting facts as the creation history of Mirzah Kazim Bey's large and rich personal library, as well as its development, fund's contest, at the same time unique handwritings and publications, the principal order of materials and the later fortune of this library.